

Stabilen Katasters, 1839; b – Zustand 1893 (nach der Katastermappe, Zentralarchiv für Geodäsie und Kartographie Prag); c – heutiger Zustand nach der aktuellen Katastermappe (in: <http://nahlizenidokn.cuzk.cz/>).

Abb. 6: Líšina (Bez. Pilsen-Süd), Bauernhof Nr. 46 Süd- (Dorfplatz-) Fassade. An der linken Seite steht der dendrochronologisch in die 1840er Jahre datierte Kornspeicher, an der rechten der sekundär errichtete gemauerte Giebel, an das ursprünglich in Blockbauweise erbaute Haus aus der Zeit gegen 1800 anliegend (Zustand 2012).

Abb. 7: Líšina, Bauernhof Nr. 46, westliche (Hausflur-) Seite des Blockhauses mit dem Eingang in den ehemaligen Hausflur, rechts der Vorderteil mit der Stube (Zustand 2012).

Abb. 8: Líšina, Bauernhof Nr. 46, der hintere Kornspeicher, in der Hoftiefe in der Achse hinter dem Wohngebäude stehend, Ansicht von Süden, bzw. Südwesten. Links die Westseite mit dem Eingang, rechts die Südfassade (Zustand 2012).

Abb. 9: Líšina, Bauernhof Nr. 46, Kornspeicher hinter dem Haus. Innenraum, Westseite mit der Türöffnung (rechts) und der Rückwand der Südfassade (links). Dendrochronologische Datierung spätestens um 1800 (Zustand 2012).

Abb. 10: Líšina, Bauernhof Nr. 46, der Kornspeicher hinter dem Haus. Innere Nordwand mit deutlicher, mit Lehmestrich bedeckter Verschalung des unteren Dachstuhls (Zustand 2012).

Abb. 11: Líšina, Bauernhof Nr. 46, der in der Hofstirn gegenüber dem Wohngebäude situierte Kornspeicher, Blick in den Innenraum in der Südwestrichtung hin. Das im Bau verwendete Holz wurde laut Dendrochronologie 1845 gefällt (Zustand 2012).

Abb. 12: Líšina, Bauernhof Nr. 46, Kornspeicher an der Ostseite des Hofes: a – Ansicht (Westseite); b – Grundriss (Zeichnung K. Foudl).

Abb. 12: Líšina, Bauernhof Nr. 46, Kornspeicher hinter dem Wohngebäude. Schnitt, Ansicht der südlichen/inneren Nordmauerseite (Zeichnung K. Foudl).

Abb. 13: Líšina, Bauernhof Nr. 46. Kornspeicher hinter dem Wohngebäude. Schnitt, Ansicht der südlichen Hälfte der Nordmauer (Zeichnung K. Foudl).

(Übersetzung J. Noll

principů. Pokud závěr 18. století označíme za „zlatý věk“ dřevěného stavitelství na venkově, neuděláme chybu, pokud totéž hodnocení použijeme pro zděné stavitelství v prvních třech čtvrtinách 19. století. Právě tehdy jako by se vykrystalizovala zkušenost mnoha předcházejících věků a za podpory nových podnětů z vnějšího prostředí se mění tvářnost celého venkova, ovšem v rámci jeho tradičních principů a vazeb.²⁾

Snahou následujícího příspěvku je právě na tuto dobu upozornit a na podkladě osvětlení stavebních a urbanistických procesů ve vesnici Hrušová zachytit její dynamiku a její záměry. Devatenácté století je z hlediska stavební historie v tomto regionu dosud badatelsky stále poněkud pomíjeno, přestože se jedná o poměrně dramatické období ve vývoji zdejších vesnic a také o období, k němuž lze získat řadu písmenných a mapových podkladů. Na příkladu Hrušové si lze ukázat, kolik cenných informací je právě uloženo v mapových podkladech, kdy jen srovnání císařského otisku mapy stabilního katastru z roku 1839, indikační skici s reambulací z roku 1855 a mapy pozemko-knižní agendy, která zachytila vývoj zástavby ve 2. polovině 19. století, přináší důležité informace k rekonstrukci vývoje půdorysu a zástavby vesnice včetně jednotlivých usedlostí.³⁾ Pokud tyto informace doplníme o další písemné archivní prameny, získáme ucelený obraz o stavebním vývoji. V rámci průzkumu vesnice, jehož výsledky z části předkládáme, byly provedeny rešerše literatury, základní archivní průzkum,⁴⁾ terénní průzkum památkově hodnotných staveb a zaměření kulturní památky, domu v usedlosti čp. 10,⁵⁾ včetně provedení dendrochronologického průzkumu.

STRUČNÝ NÁSTIN HISTORICKÉHO A URBANISTICKÉHO VÝVOJE VESNICE

Ač je též zájmu v rámci tohoto článku položeno do 19. století, považujeme za důležité na začátku zmínit několik informací k dokreslení historických souvislostí. Celá oblast Vysokomýtska se v historickém smyslu nachází na samém okraji starého sídelního území. Avšak Loučenská tabule s hlavní osou řekou Loučnou byla v minulosti důležitým komunikačním prostorem, spojujícím Českou tabuli a moravské úvaly, což mělo vliv na její brzké osídlení. Na základě archeologických nálezů a kronikářských zpráv z období raného středověku můžeme oprávněně tuto velmi starou trasu lokalizovat na obě terasy nad řekou Loučnou. Velká vzdálenost od raně středověkých center v Čechách a na Moravě se však projevila na velmi nízké intenzitě osídlení před rokem 1000.⁶⁾ První písemná zmínka o Hrušové pochází z roku 1167, kdy je uvedena jako majetek kláštera premonstrátů v Litomyšli.⁷⁾ Vesnice vznikla s největší pravděpodobností kolonizační činností krále a jeho služebníků, jejichž správní centrum bylo v té době na vracavském hradě.⁸⁾ V průběhu 12. století pak byla společně s jinými vesnicemi darována církevní instituci v Litomyšli, která převzala další kolonizační aktivitu průnikem osídlení do vyšších poloh proti proudu přítoků řeky Loučné.

Hrušová na mapě stabilního katastru z roku 1839 představuje na první pohled návesní typ vesnice s dlouhou návsi pravidelného obdélného tvaru. Návěs je vložena mezi sbíhající se cesty. Starší v podstatě raně středověká trasa prochází východní stranou intravilánu a pravděpodobně z části sleduje starší komunikaci z Litomyšle do oblasti tzv. Starého Mýta, předchůdce dnešního města Vysoké Mýto. Západní stranu protíná mladší komunikace, později přebudována na císařskou silnici, vedoucí taktéž z Litomyšle do Vysokého Mýta. Pravidelný půdorys návsi odpovídá rozměry vesnice ve vrcholném středověku s rovnoměrným uspořádáním zástavby po dlouhých stranách návsi, východní a západní strany.⁹⁾ Ale při pohledu na východní část intravilánu je zřejmé, že půdorys vesnice nepředstavuje jednoduchou typovou záležitost a že máme před sebou vesnici se složitějším urbanistickým

CHARAKTER A PROMĚNA VESNICKÉ ZÁSTAVBY V 19. STOLETÍ NA PŘÍKLADU HRUŠOVÉ U VYSOKÉHO MÝTA

JIŘÍ ŠVEC – ZUZANA VAŘEKOVÁ

Vesnice Hrušová (okres Ústí nad Orlicí) se nachází v regionu Vysokomýtska, asi 5 km jižně od města Vysoké Mýto, v nadmořské výšce 286 m n. m. Vesnice je položena na téměř rovném terénu po levé straně řeky Loučné v geomorfologicky homogenním území s opukovým podložím. Vysokomýtsko představuje v rámci lidové architektury zajímavou oblast s charakteristickou venkovskou zděnou architekturou, pocházející převážně z 19. století. V regionu se ale také dochovalo i velké množství archaických lidových staveb, z nichž některé mají kořeny až v 16. století.¹⁾

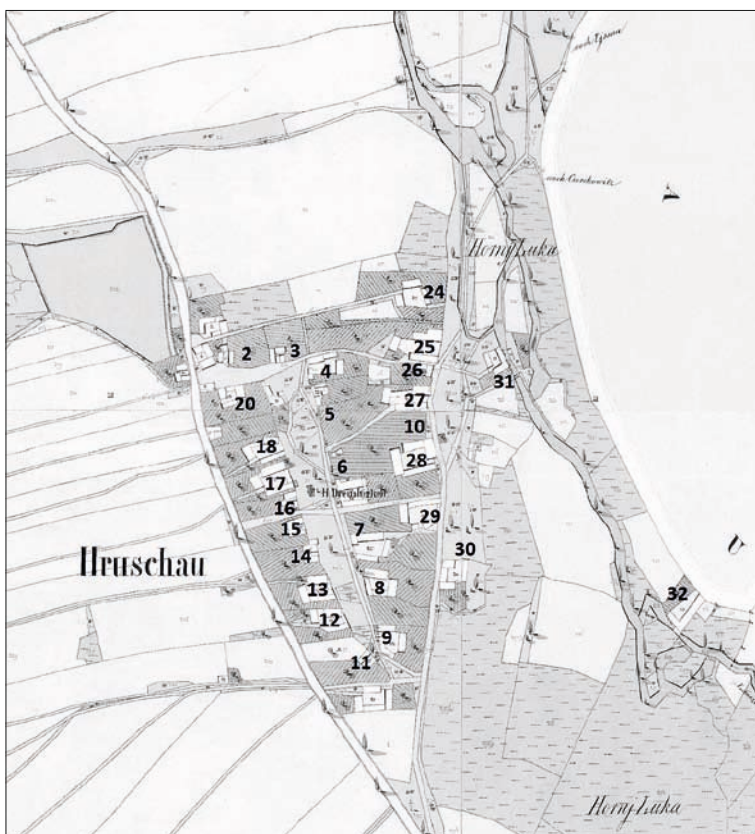
Bouřlivé stavební a společenské proměny venkova v 19. století výrazně proměnily vzhled vesnic do podoby, kterou dnes nazýváme jako „tradiční“. Podstatné změny ve výstavbě nastaly v používání materiálů, vzhledu, konstrukčních postupech a uplatňování architektonických

vývojem. Atypické je totiž situování významných usedlostí, tj. svobodné rychty¹⁰ označené mladším čp. 28 a selských statků čp. 24–27, 29, 30 na východním okraji intravilánu podél staré cesty do Vysokého Mýta. Umístění významných selských statků mimo náves je poněkud ojedinělé a s ohledem na tuto anomálii se lze domnívat, že vyměření nové pravidelné návsi ve vrcholném středověku reagovalo právě na starší dochovanou zástavbu.¹¹ Významnou stavbou se středověkým původem, kterou je potřeba zmínit, je mlýn čp. 31, jehož první písemná zmínka pochází z roku 1347, kdy je popsán jako mlýn na troje složení.¹²

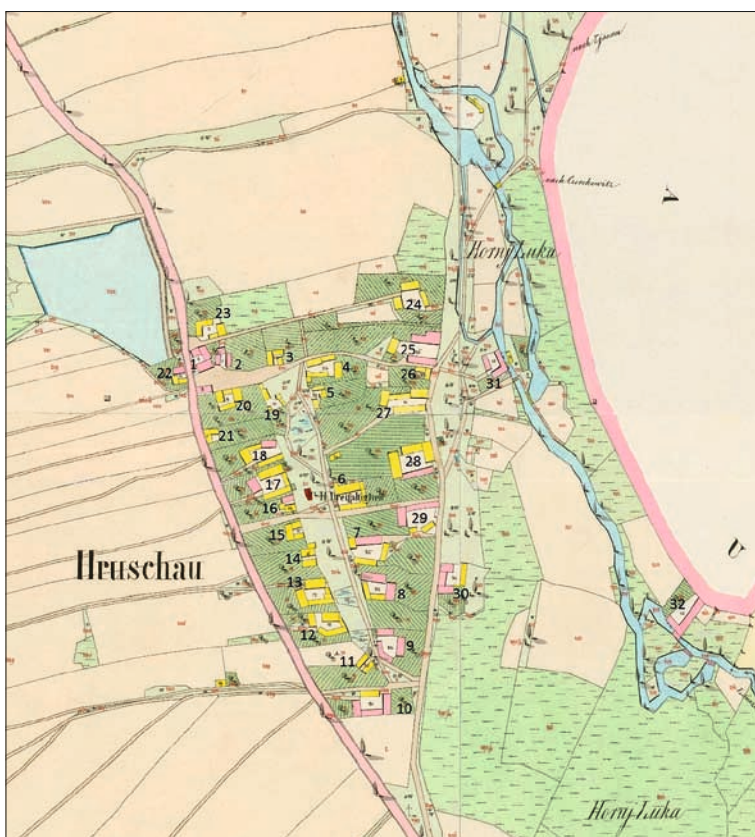
Prvním písemným pramenem podstatným pro rekonstrukci vývoje vesnice je až perštejnský urbář z roku 1548, který zachytil ve vesnici celkem 25 usedlostí, z toho 17 selských, 7 zahradnických a jeden mlýn.¹³ V roce 1618 přibyla ve vesnici papírna, založená panstvím Litomyšl při řece Loučné v jižní části vesnice, která byla označena pozdějším čp. 32. O století později v roce 1654 bylo v berní rule zapsáno 26 usedlostí, z toho 17 selských, 8 zahradnických a 1 svobodná rychta.¹⁴ Pouhým srovnáním počtu usedlostí se stavem z poloviny 16. století zjistíme, že se ve vesnici mnoho nezměnilo. Zápis usedlostí v berní rule začínal na severovýchodním okraji zástavby u staré cesty do Vysokého Mýta a pokračoval směrem k jihu, kde byly zachyceny selské usedlosti s pozdějšími čp. 24–27, 10, 28–30. Zápisy selských usedlostí pokračovaly ve směru hodinových ručiček na východní straně dnešní návsi směrem od jihu k severu – pozdější čp. 9, 8, 7, 6, 4 a poté usedlosti na západní straně návsi opět od jihu k severu – čp. 12, 13, 17, 18, 20. Následoval zápis mlýna čp. 31 a zahradnických usedlostí na západní straně návsi čp. 11, 14, 15, 16, 5 na východní straně návsi a čp. 2 a 3 na severní straně návsi. Nově byla v berní rule uvedena pouze jedna usedlost označená pozdějšími čp. 26.¹⁵ Z řemeslníků se zde zmiňují jeden kovář, švec, tesař a dva krejčí. Usedlost čp. 10 situovaná mezi čp. 27 a 28 zanikla v tomto místě zřejmě požárem¹⁶ nejpozději před rokem 1771, poté byla přesunuta na novou parcelu na jižním cípu intravilánu vesnice, kde v roce 1771 obdržela čp. 12, v roce 1805 čp. 10.¹⁷

Základní struktura vesnice byla od stavu zachyceného perštejnským urbářem z poloviny 16. století neměnná až do poloviny 18. století, kdy tereziánský katastr eviduje znovu 26 usedlostí, z toho 4 nádeníky, 1 tkalce, 1 kováře a 1 ševce.¹⁸ V roce 1752 byla na návsi, která sloužila především jako pastvisko se čtyřmi loužemi k hašení ohně,¹⁹ vystavěna poddanými kaple sv. Trojice, která byla v letech 1836–1838²⁰ přestavěna a nově vysvěcena roku 1840. Druhá polovina 18. století byla ve znamení pomalého rozvoje vesnice a její zástavby. Na významu získávala císařská silnice z Litomyšle do Vysokého Mýta, situovaná na západním okraji intravilánu. Ve 2. polovině 18. století byly při silnici v severozápadním okraji intravilánu postaveny 2 panské objekty, kovárna označená stávajícím čp. 22²¹ a zájezdní hostinec čp. 1. Právě následný rozvoj vesnice v dalších dvou stoletích byl směřován do okolí této silnice, která byla na začátku 19. století štetována.

Z rekonstruovaného okruhu prvního číslování domů z roku 1771²² a Josefského katastru z roku 1788²³ víme, že ve vesnici tehdy stálo 32 domů. Okruh prvního číslování není dochován v původní podobě, neboť v roce 1805 došlo k drobnému přechíslování. První okruh číslování začal při severním okraji intravilánu hostincem čp. 1 a pokračoval ve směru hodinových ručiček po severní straně zástavby návesí směrem k východu k čp. 4, poté po východní straně návsi až k čp. 12 situované na jižní straně zástavby (stávající čp. 10), kde okruh prvního číslování přešel na západní stranu návsi k čp. 22. Číslování dále navazovalo v okolí hostince kovárny čp. 23 a poté řada čp. pokračovala na východní stranu intravilánu k usedlosti situované podél staré silnice směrem na Vysoké Mýto, kde byla přidělena selským usedlostem čp. 24–30. Řada prvního číslování byla ukončena stavbami u řeky Loučné mlýnem čp. 31 a papírnou čp. 32. Na východní straně návsi obdržela

Obr. 1: Hrušová (okres Ústí nad Orlicí). Vyznačena čísla popisná zachycující stav a situování usedlostí zachycených v berní rule 1654, promítnutých do mladší mapy stabilního katastru z roku 1839 (převzato z www.archivnimapy.cz/ukz.cz, doplnění čísel popisných Z. Vařeková na základě zpracovaných souvislých řad držitelů usedlostí V. Seiteml).

Obr. 2: Hrušová na mapě stabilního katastru z roku 1839. Na mapě jsou pro lepší orientaci dodatečně vyznačena čísla popisná jednotlivých domů a usedlostí (převzato z www.archivnimapy.cz/ukz.cz, doplnění čísel popisných Z. Vařeková).

žely číslo popisné i výmínečné chalupy, čp. 5 u usedlosti čp. 4 a chalupa čp. 7 u usedlosti čp. 28,²⁴⁾ které nejpozději k roku 1805 zanikly. Po jejich zániku a vysazení dvou nových chalup na západní straně intravilánu došlo k drobné korekci prvního okruhu číslování tak, aby byl zachován souvislý okruh číslování. Zaniklé čp. 5 bylo nově situováno k usedlosti označené v roce 1771 čp. 6²⁵⁾ a všechny značené usedlosti byly nově přeznačeny o dvě čísla nižším čp. Na západní straně návsi se v uvedeném mezidobí vydělila usedlost nově označená čp. 21, kovárně bylo přiděleno čp. 22 a selská usedlost čp. 24 byla roku 1789²⁶⁾ rozdělena na dvě a oddělená usedlost postavená při zájezdním hostinci obdržela čp. 23. Tyto dvě nové usedlosti srovnaly číselnou řadu okruhu číslování, a proto u čp. 24–32 nedošlo ke změně čísla popisného.

Obr. 3: Hrušová na indikační skice stabilního katastru reambulované v roce 1855. Na mapě jsou pro lepší orientaci vyznačena čísla popisná jednotlivých domů a usedlostí. Porovnáním indikační skici císařského otisku z roku 1839 můžeme pozorovat zásadní změny půdorysu vesnice probíhající v uvedeném mezidobí na východní straně intravilánu. Zde došlo k zániku či přesunu čtyř velkých usedlostí (čp. 24, 25, 27, 28). Pozemky usedlostí čp. 25, 27 byly rozparcelovány a na jejich místě byla vysazena domkářská zástavba (čp. 33–39, 42–47) (převzato z www.archivnimapy.cz/uk, doplnění čísel popisných Z. Vařeková).

Obr. 4: Hrušová na mapě pozemko-knižní agendy, do které byly změny zakreslovány až do začátku 20. století (převzato z Národního archivu, fond staré katastrální mapy řada A, č. 1718).

Nárůst počtu domů ve 2. polovině 18. století tak představoval pouze mírné zahuštění zástavby bez větších změn urbanistické struktury. Prvním okruhem číslování z roku 1771 byly nově zachyceny objekty (pro přehlednost v závorce uvádíme číslování z roku 1771) čp. 1 panský zájezdní hostinec, čp. (21) 19 obecní pastouška při návsi a panská kovárna čp. (23) 22. K roku 1805 přibýlo čp. 21 vydělené od usedlosti čp. 20, a čp. 23 bylo odděleno od usedlosti čp. 24. Vývoj vesnice od roku 1805 až do 40. let 19. století stagnoval, neboť při soupisu stabilního katastru v roce 1839 byla zaznamenána stejná situace. Během sledovaného 300 letého vývoje od poloviny 16. století do poloviny 19. století nedošlo k většímu zásahu do půdorysu vesnice a ani k jejímu velkému rozvoji. Následující období ovšem mělo vše hodně změnit.

Před polovinou 19. století nastaly v půdorysu vesnice velké změny, které už můžeme jasně sledovat porovnáním mapy císařského otisku z roku 1839 a indikační skici stabilního katastru s reambulací z roku 1855. K tomuto roku ve vesnici stálo 45 domů (čísel popisných) včetně nově vysazené usedlosti na jižním cípu intravilánu. Zásadní proměna půdorysu proběhla na východní straně intravilánu a byla způsobena mimo jiné i dvěma velkými požáry.²⁷⁾ Podél staré silnice do Vysokého Mýta dlouhá staletí stávalo pět usedlostí, označené mladšími čp. 24–28. Prvním výrazným zásahem do urbanismu vesnice se stal zánik statku čp. 27, kdy majitel rozparceloval pozemek usedlosti a v uvedeném mezidobí rozprodal pozemky domkářům k výstavbě nových domů (čp. 33–39, 46).²⁸⁾ O pár let později, v roce 1848 vyhořely usedlosti sousední čp. 24–26 a 30 a razantní zásahy do struktury a půdorysu vesnice pokračovaly. Po požáru došlo k přesunu usedlosti čp. 24–26. Usedlost čp. 24 byla nově vystavěna v zadní části zahradní parcely dál od řeky a na původním místě byly v 60. letech 19. století postaveny dvě chalupy, čp. 52 a 56. Usedlost čp. 25 byla přesunuta na opačnou stranu vesnice, na západní stranu intravilánu až za kovárnu čp. 22 a pozemek náležející usedlosti čp. 25 byl rozparcelován a stejně jako usedlost čp. 27 rozprodán domkářům k výstavbě domků (čp. 43–45 a 47). Chalupnická usedlost čp. 26 byla nově vystavěna také v zadní části zahradní parcely a stavební parcelu vlastník prodal k výstavbě domku čp. 42.²⁹⁾ O několik let později v roce 1854 shořela usedlost bývalé rychty čp. 28 a po vzoru předchozího vývoje se statek přesunul do zadní části zahradní parcely směrem k návsi.

Druhá polovina 19. století se ve vesnici nesla v duchu výrazného rozvoje zástavby. Podrobný vývoj vesnice lze sledovat na základě mapy pozemko-knižní agendy³⁰⁾ doplněné informacemi z kroniky.³¹⁾ Zástavba vesnice se rozšiřovala do blízkého okolí císařské silnice a ve 2. polovině 50. let 19. století za silnicí na okraji polí (usedlosti čp. 48–50). Od 30. do 70. let 19. století postihl zástavbu vesnice velký počet požárů, při kterých vyhořela řada domů a usedlostí. Tyto požáry měly právě zásadní význam pro utváření dnešního vzhledu návsi i celé vesnice. V průběhu 50.–70. let 19. století vyhořela řada usedlostí kolem návsi (roku 1851 čp. 13 a 12, roku 1852 čp. 15–18, roku 1871 čp. 7 a 8) a při výstavbě nových domů a celých usedlostí byly již zřejmě tehdejší stavebním úřadem při okresním úřadu ve Vysokém Mýtě kladeny požadavky na novou výstavbu, z nichž jeden jistě představoval narovnání uliční čáry na východní straně návsi.³²⁾ Požáry v tomto období změnil vzhled vesnice a výrazně proměnily charakter zástavby.³³⁾ Následná nová výstavba tak upravila charakter návsi do dnešní podoby s pravidelným tvarem a usedlostmi situovanými čelem k návsi. Jak píše ve svých zápiscích Anna Limberská: „...řadou požárů a přestaveb tak vznikla dnešní náves se střední cestou...“³⁴⁾ Náves pak na severní straně uzavřela v roce 1869 novostavba školy čp. 58, postavená v místě obecní pastoušky.

Významnou stavbou pro vesnici a celý region se jistě stala kruhová pec na výpal cihel, postavená v roce 1874.³⁵⁾ V roce 1898 shořel poslední

dřevěný selský statek čp. 29. Z usedlosti zůstala stát pouze zděná patrová klasicistní sýpka, která byla na přelomu 19. a 20. století upravena na byty.³⁷⁾ Zánikem poslední selské usedlosti na východní straně intravilánu byl v podstatě ukončen vývoj jádra vesnice. Nárůst počtu domů, který byl nastartován v polovině 19. století právě zánikem selských usedlostí, pokračuje dodnes. Na konci 19. století bylo zachyceno ve vesnici 66 domů, k roku 1926 77 domů,³⁷⁾ roku 1950 95 domů a roku 2001 se počet zvýšil na 113 domů.³⁸⁾

Novodobý rozvoj, byl naštěstí soustředěn do okrajových částí vesnice bez výrazných negativních zásahů do historického jádra vesnice. Novodobá zástavba se rozšiřovala směrem za státní (bývalou císařskou) silnici, za hostinec čp. 1 a na jižní straně intravilánu podél staré cesty do Vysokého Mýta. Hrušová si i přes velký rozvoj zástavby zachovala původní urbanistickou skladbu jádra vsi se sítí cest a navazující hmotovou zástavbou tradičních objektů.³⁹⁾

PROMĚNY CHARAKTERU VENKOVSKÉ ZÁSTAVBY V PRŮBĚHU 19. STOLETÍ

Zdejší venkovský dům, který vznikl smíšením typů domu středního Polabí a domu Českomoravské vrchoviny, byl až do poloviny 19. století převážně štítově orientovaný a obvykle uzavíral na delší straně trojstranný dvůr. Do poloviny 19. století je zřetelná i tendence k úplnému uzavírání dvora, podobně jako na blízkém Litomyšlsku sýpkou vloženou nad vjezd do dvora a přístupnou skrze pavlač. U starší vrstvy zástavby byla preferována komorová dispozice s postupnou tendencí k patrovému řešení síně i komor reagujících na značnou výšku prvního dílu domu.⁴⁰⁾ Teprve později na počátku 19. století, nejspíše díky vlivu sousedního poličského a moravsko-třebovského domu, dochází k přijetí smíšené dispozice s chlévy přístupnými chodbou ze síně. Do doby úplného zákazu dřevěných staveb v roce 1816 se na Vysokomýtsku většinou stavěly domy se smíšenou konstrukcí stěn (často omítaných hliněnou mazaninou)⁴¹⁾ a velké oblíbě se zde těšila dřevěná světnice. V hojném množství dostupná opuka se do počátku 19. století využívala hlavně pro stavby sklepů, studených komor, topenišť a případně i chlévů. Hospodářské patro domu se suchými komorami se naopak stavělo

Obr. 5: Tisová (okres Ústí nad Orlicí), usedlost čp. 23 v sousední vesnici nedaleko Hrušové. Na fotografii je zachycena tradiční podoba selského statku na Vysokomýtsku na konci 19. století s vysokou světnicí, roubenými patrovými komorami, sýpkou nad vjezdem a samostatně stojící polygonální stodolou (foto V. Votrubec, 1892; Regionální muzeum Vysoké Mýto).

Obr. 6: Hrušová, čp. 9, usedlost z počátku 19. století. Jednotlivé budovy kopírují nepravidelný tvar stavební parcely. Částečně ubouraný obytný dům má polopatrový charakter s vysokou světnicí, jejíž výška byla během pozdější adaptace alespoň opticky snížena pomocí vložené omítkové římsy. Původní dýmník byl nahrazen tahovým komínem (všechny snímky J. Švec, 2014, není-li uvedeno jinak).

roubené, stejně jako samostatně stojící sýpky a stodoly, které bývaly často polygonální

Charakter zástavby ve vesnici na počátku 19. století můžeme dobře odvodit z císařského otisku mapy stabilního katastru z roku 1839 a také analogicky z dosud dochovaných a poznaných staveb v blízkém okolí. Ač mapový operát pochází až ze 40. let 19. století, docela výstižně zaznamenává stav na přelomu 18. a 19. století, a to z toho důvodu, že nových staveb do té doby bylo postaveno relativně málo a jsou dobře typologicky odlišitelné od starších usedlostí.⁴²⁾

Dřevěné a před požárem špatně chráněné stavby jsou na mapách stabilního katastru barevně odlišeny žlutou barvou. Při pohledu na císařský otisk mapy stabilního katastru vidíme, že v roce 1839 byl podíl dřevěné zástavby v Hrušové převažující. Zděných staveb tu bylo velice málo a jednalo se převážně o novostavby z konce 18. a počátku 19. století. Zděné byly kovárna čp. 22, zájezdní hostinec čp. 1, mlýn čp. 31 přestavěný v roce 1822, menší zahradnická usedlost čp. 2 a papírna čp. 32 přestavěná právě v roce 1839. Z větších usedlostí byly z větší míry zděné čp. 9, 10 a 30. Zděné stodoly v té době kromě toho stály u čp. 8, 17 a 29, v čp. 25, 28 a 29 byly zděné i chlévy. Tyto novostavby z počátku 19. století lze v terénu poměrně dob-

ře odlišit od mladších zděných staveb z období okolo poloviny století, protože obvykle nesou stopy následných adaptací.

Dřevěné zemědělské usedlosti, které se v Hrušové nedochovaly, mohly být na počátku 19. století tvořeny i velice starými konstrukcemi, jež se ojediněle zachovaly na Vysokomýtsku dodnes.⁴³⁾ Na první pohled je na mapě stabilního katastru od plánovitě rozvržených novostaveb odlišuje hlavně nepravidelný půdorys dvora a zalomené půdorysy obytných domů, odkazující na druhý trakt tvořený obvykle jen přístěnkem světničky a černé kuchyně. Rozložení jednotlivých objektů v rámci dvorů odkazuje spíše na postupný růst usedlostí než na plánovitě rozměření. U usedlostí (čp. 10, 17, 28) je rozložení jednotlivých staveb již velmi pravidelné, což právě může souviset s mlad-

ším původem jejich staveb. Nové objekty, které do vesnice přibýly v závěru 18. století, byly zděné (kovárna čp. 22 a hostinec čp. 1), ale také dřevěné jako čp. 23 nebo obecní pastouška čp. 19. Dvory se skládaly z obytného domu, který byl vždy orientován západním nebo čelem vůči jižní straně. Výjimku tvoří dům čp. 10, který byl na své nynější místo přesunut po požáru a dal přednost orientaci světnice k návesnímu prostoru, tedy na sever, před výhodnější orientací z hlediska oslunění. Sýpky jsou postaveny nad vjezdy (čp. 8, 12, 13, 17, 20), nebo stojí jako samostatný

Obr. 7: Hrušová, čp. 1, budova hostince postavená nejpozději na počátku 19. století, poznamenaná nevhodnými adaptacemi v posledních desetiletích.

sroubek (i patrový se zděným přízemím) naproti obytnému stavení v čele dvora (čp. 4, 7, 18). U chalupnických stavení čp. 11, 14–16 samostatná sýpka chybí. Naproti obytnému stavení nebo kolmo k němu jsou situovány chlévy, které byly v této době zděné u čp. 1, 2, 9, 10, 25, 28 až 30. Starší dřevěné chlévy mohly mít i formu (doloženou analogiemi) vycházející ještě z pozdně středověké hospodářské situace, kdy byl chlévní trakt rozdělen na několik menších stání se samostatnými vchody vedoucími na zvýšené zápraží dvora,⁴⁴⁾ ale v případě Hrušové nejsou ikonograficky doloženy. Součástí větších dvorů byla i otevřená kolna, která zaujímala různá postavení.⁴⁵⁾ Zděné obdélné stodoly byly do roku 1839 postaveny u čp. 1, 2, 8, 9, 10, 17, 30. Do poloviny 19. století vesnice postupně přebírala principy a zásady nové technologie zděného stavitelství včetně slohového klasicistního tvarosloví, a to především prostřednictvím staveb bohatších venkovanů, kteří se nespokojili s částečnou přestavbou starého objektu, ale realizovali kompletní novostavbu celé usedlosti včetně hospodářského zázemí v krátkém časovém období, tak jak tomu bylo v případě usedlostí čp. 9 a 10.

Polovina 19. století byla nepochybně zásadním dobovým přelomem nejen ve vývoji lidového stavitelství obecně, ale také ve vývoji vesnice Hrušová, kde během krátké doby vzniklo velké množství novostaveb, které byly podníceny devastujícími požáry značné části dřevěných usedlostí v roce 1848, 1851 a 1852. Následné přestavby radikálně proměnily celé jádro vesnice, které během krátké doby získalo poměrně jednotný vzhled stále zachovávající tradiční ráz v novém materiálovém a výtvarném provedení. Zásadní vliv na postupné sjednocení vnějšího klasicistního výrazu venkovských zděných budov z tohoto období měli jistě školení projektanti, kteří se snažili aplikovat tehdejší moderní postupy při návrzích selských usedlostí, jejichž projekty lze označit v podstatě za typové, jak dokazuje výrazná podobnost jejich půdorysů a konstrukcí. V této době v regionu také definitivně končí proměna polopatrového domu na plnohodnotný patrový dům.

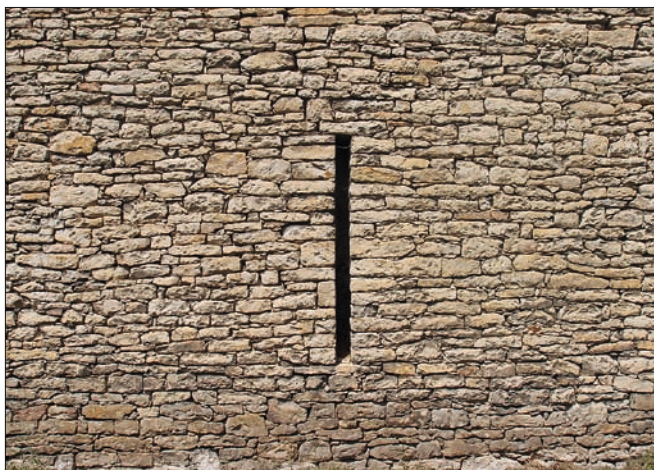

Obr. 8: Hrušová, čp. 30, původně pilířová stodola postavená po požáru v roce 1847 byla následně v roce 1864 prodloužena o další mlát a sjednocena pod společnou římsu.

Obr. 9: Hrušová, čp. 10, pohled na uzavřený dvůr usedlosti, které dominuje hmota obytného patrového domu. Stodola a chlévy byly přestavěny po požáru na počátku 20. století. Ze starých chlévů se dochovala jen část obvodové stěny. Obtisk střechy ve štítě sousední budovy ukazuje na disproporci mezi starými a novými chlévy.

Kromě nového výtvarného pojetí jsou novostavby zemědělských domů v 50. a 60 letech 19. století také nositeli několika inovací ve stavební technologii. Díky poměrně velkému počtu těchto staveb dochází rychle k jejich přijetí, zdomácnění a následnému rozvinutí v poslední čtvrtině století. Tyto stavby jsou charakteristické širším používáním vápna a cihel, ze zdí nejprve plackové klenby (které se stávají jedním ze symbolů těchto domů) a následně i klenby segmentové. Současně s vyšším podílem kleneb se objevují i ploché trámové stropy s omítaným podhledem,

Obr. 10: Hrušová, čp. 6, štítová stěna stodoly s větracím průduchem a s charakteristickou strukturou opukového zdiva.

Obr. 11: Hrušová, čp. 15, pohled z návsi na tradiční chalupnické stavení s výměnkem sloužícím později jako nájemní byt (stav 2010).

Obr. 12: Hrušová, čp. 28, hřebenově orientovaný obytný dům velké selské usedlosti s rychtářskou tradicí vybudovaný jako novostavba na návsi po požáru v roce 1854.

krovy se stojatými stolicemi s těžší nespalnou keramickou krytinou, zděné štíty, kde se většinou nachází těžší výzdoby, a i kovaná táhla poutající k sobě na šířku domu delší obvodové stěny. Tvárnost zdejších zděných staveb je dána kromě klasicistního řešení fasády i charakterem místního stavebního materiálu, kterým byl opukový kámen.⁴⁶⁾ Vznik těchto stavebně precizních a náročných staveb souvisí nepochybně i s celkovou sociálně-ekonomickou proměnou venkova po zrušení poddanství v roce 1848 a ustanovením samosprávných obcí po roce 1850. Dodnes ale udivuje, v jakém počtu a za jak krátký čas byly tyto stavby budovány. Lze tedy předpokládat, že právě v tomto období vrcholila i práce profesionálních zednických skupin a celé řady stavebních dodavatelů.

Nové usedlosti selských statků jsou rozvrženy v racionálním geometrickém plánu. Preferovány jsou třístranné a trojboké půdorysy dvora, a to v uzavřené variantě

s ohradní zdí s bránou. V případě, že původní umístění usedlosti nevyhovovalo, byla nová stavba umístěna na nové místo, nejčastěji v rámci výše položených záhumeních pozemků (čp. 24, 25) nebo blíže k návsnímu prostoru (čp. 28).⁴⁷⁾ Přemístění usedlosti mohlo ale také v některých případech souviset s potřebou užívat staré stavení v průběhu stavby. Jednotlivé objekty jsou situovány jako dříve při hranicích stavební parcely, ale mají vždy pravidelný pravoúhlý tvar a slučují v podélném traktu více jednotlivých funkčních prostor pod jednu střechu. Obytné domy jsou až na výjimky (čp. 13, 28) stále štítově orientovány k veřejnému prostranství. Kompaktnost dvora podtrhují již výhradně zděné obdélné stodoly, které pravidelně uzavírají dvůr směrem do extravilánu. Malé usedlosti chalupníků v podstatě kopírují velké (například čp. 14–16, 40). Odlišují se jednak celkovou velikostí stavení, jednak jedno- a dvoutraktovým řešením. U obytných domů se dispozice v podstatě nemění a u větších statků zůstává dvoutraktová s vydělenou samostatnou kuchyní v zadní části síně (například čp. 30).

Nové obytné domy se vyznačují klasicistně uměřenou proporcionálně vyváženou blokovou hmotou bez výraznějšího akcentu, s velkým důrazem na symetrii a optický soulad. Pro většinu domů z tohoto období je stále charakteristické asymet-

Obr. 13: Hrušová, čp. 25, novostavba selské usedlosti přenesené na současné místo po požáru v roce 1848. Dům formálně navazuje na klasicistní tvarosloví, ale řemeslné provedení je ryze venkovské.

Lichoběžníkové štíty jsou členěny římsami a pilastry. Nové stavby ve vnitřním uspořádání nadále vycházely z typologické a funkční tradice zdejšího obytného domu.

Přestavby z 50. let 19. století poměrně podrobně zaznamenává indikační skica mapy stabilního katastru, která byla reambulována v roce 1855 a zachytila tak stavební změny mezi lety 1839–1855. Z mapy je zřejmé, že právě toto mezidobí bylo pro Hrušovou z hlediska vývoje urbanismu a charakteru zástavby zásadní. Společně s četnými přestavbami byl akcelеровán i urbanistický proces, během něhož došlo k rozvolnění východní strany intravilánu (tvořené pěti selskými usedlostmi) a ke stabilizaci pravidelného obdélného tvaru ná-

rické nasazení střechy vytvářející zápraží. Již v tomto období se ale objevuje i symetrické řešení průčelí bez přetažení střechy nad zápražím, a to hlavně u patrových domů (čp. 6, 28). V tom případě je střecha vždy sedlová a nasazená na profilované korunní římsu.⁴⁸⁾ Vrchol střechy je v naprosté většině zjemněn polovalbou, kterou lze označit za jeden z příznačných prvků těchto staveb. Základními strukturujícími prvky vnějšího obrysu domu jsou okenní otvory, římsy a plastické členění fasády. Vzhledem k převládající dvoutraktové dispozici je štítová strana, alespoň v případě selských domů nejčastěji, členěna na tři pravidelně rozložené okenní osy. Záklenky otvorů jsou rovné či mírně segmentového tvaru prostého ztvárnění či s jednoduchými šambránami.

Obr. 14: Hrušová, náves, pohled severním směrem. Na fotografii je zřetelně vidět záměrné narovnání návesních stran podtržené alejovou výsadbou lip (stav 2010).

Obr. 15: Hrušová, čp. 17, charakteristická stavba většího selského stavení z poloviny 19. století s patrovým štítově orientovaným domem s klasicistním tvaroslovím (stav 2010).

Obr. 16: Hrušová, čp. 40, pohled na vstupní stranu chalupnického stavení datovaného vročením ve štítě k roku 1844. Další adaptace proběhla v roce 1932.

Obr. 17: Hrušová, čp. 34, klasická podoba mladšího domkářského stavení s malým uzavřeným dvorkem a stodůlkou fungující zároveň jako kolna.

Obr. 18: Hrušová, čp. 29, budova velké patrové sýpky postavena mezi lety 1839–1855. Po ničivém požáru v roce 1874 byl statek rozparcelován a sýpka přestavěna na deputátní byty.

vsi a uličních linií. Dalším těžištěm nové výstavby se stala císařská silnice, kde mezi lety 1855 až 1864 byly postaveny tři zcela nové usedlosti čp. 48, 49 a 50. Velkým stavebním podnikem byla stavba velikého dvora čp. 28, který se vůči návsi uzavíral výraznou patrovou klasicistní budovou. Na protější straně návsi byla kompletně přezděna usedlost čp. 17, jejíž obytný dům je standartním představitelem regionálního typu klasicistního patrového selského statku, kterých na zdejší venkově vznikly v 50. a 60 letech 19. století desítky. V podobném duchu byl také postaven dům v novostavbě usedlosti čp. 25 a 41. Naopak u čp. 12, 18 a 24 byly v rámci přestavby preferovány dvouraktové přízemní domy. Charakteristickou přízemní chalupnickou zástavbu v tomto období reprezentují novostavby čp. 40, 15 a 16, které jsou si typově velice podobné. Vznikají také nové domy domkářů, které se přidržují utilitárního stylu bez výraznějších akcentů. Kromě toho je stavební aktivita nasměrována k postupnému přezdívání dřevěných stodol (čp. 12, 13, 15, 17, 18), chlévů (čp. 12, 13, 18, 30) nebo i sýpek (čp. 29). Ve střídém duchu uměřeného klasicismu a v typologicky již zažitých formách byly v průběhu 60. let 19. století postupně přestavovány další domy v přízemní (čp. 4) nebo v patrové formě (čp. 6).

Během stavební horečky ve 3. čtvrtině 19. století, podporované navíc finančními úvěry a osamostatňováním zemědělských usedlostí, byly postupně opouštěny starší stavební tradice, což ve svém důsledku vedlo ke vzniku novodobého venkovského stavitelství a zániku některých tradičních forem v řešení dispozic, konstrukcí a exteriérů budov. Výstavba obytných a hospodářských budov se musela podřizovat stále přísnějším direktivním nařízením, směřujícím k maximálnímu zabezpečení konstrukcí a snížení rizika požárů. Rozvíjející se pojišťov-

nictví vyvolávalo tlaky na důsledné uplatňování těchto stavebních předpisů. Naproti tomu zmíněné změny znamenaly jistý pokrok ve větším strukturování vnitřních dispozic, což znamenalo i následné zvýšení hygienické stránky bydlení. Hledalo se efektivní a uspokojivé řešení vytápění a zařízení kuchyně. Významný posun přineslo úplné přijetí tahového komína (uzavřené zděné těleso s úzkými sopouchy a čistícími dvířky na půdě a při patě komína), který nahradil starší dymník. I když k tomu došlo víceméně postupně a úplný přechod na novou soustavu vytápění vlastně vyplnil celou 2. polovinu 19. století,⁴⁹⁾ stal se tento posun v jisté míře završením vývoje lidového stavitelství v tomto století a umožnil jiné funkční strukturování obytných místností, kterých přibývalo na úkor místností technických. Postupně tak mizí výměnky, jež byly dříve stavěny jako samostatné stojící budovy, které mohly mít vlastní dvůr nebo byly vtaženy do obvodu dvora mateřské usedlosti (čp. 7, 9) či přistavěny jako přístěnek k obytnému domu (čp. 14).

Od 70. let 19. století se tak setkáme s výraznější proměnou zažitých vzorů, a to jak v rovině urbanistické, tedy hmotové a dispoziční, tak v rovině výtvarné, tedy dekorativní. Domy větších a bohatších usedlostí, jejichž celková přestavba nebyla dosud realizována, nyní jako první přejímají nové pseudoslohové vzory, stavební materiály a techniky, nebo naopak se konzervativně přidrží zažité formy (například čp. 4, 7). Místy dochází ke změně orientace domů, tedy ze štítové na hřebenovou. Tyto změny jsou podrobně zaznamenány v mapě pozemko-knižní agendy, která odkazuje na velkou stavební aktivitu v této době. Stavební činnost byla z části motivována nutností přestaveb objektů z počátku 19. století, které přestaly vyhovovat zvýšeným nárokům na hospodářský provoz (zejména

Obr. 19: Hrušová, čp. 9, autenticky dochovaný výměnek, který byl postaven ve třetí čtvrtině 19. století na místě dřívějšího hospodářského stavení na stejném půdorysu.

Obr. 20: Hrušová, čp. 4, obytný dům staré selské usedlosti postavený v roce 1877 se programově přidržuje tradiční konzervativní formy a uměřených proporcí.

Obr. 21: Hrušová, čp. 8, v popředí novostavba domu ze 70. let 19. století výrazně ovlivněná městským prostředím. Z fotografie je zřetelně patrné narovnání návesní fronty provedené při přestavbách v polovině a 2. polovině 19. století.

Obr. 22: Hrušová, čp. 61, nový zájezdní hostinec při císařské silnici.

chlěvy a stodoly), nebo byly poškozeny požárem. Zásadní stavbou z této doby je novostavba usedlosti čp. 8 na návsi, která se plánovitě přidržuje moderního výrazu i nového typologického členění prostor a svojí hřebenovou orientací v závislosti na vývoji celkové zástavby návsi stabilizuje a podtrhuje jednotné uliční průčelí její východní strany, podobně jako novostavby domků čp. 5 a 71 s hřebenovou orientací v její severní části. Stejně tak je dotvořena uliční zástavba okolo císařské silnice doplněním prázdných míst novostavbami čp. 62, 70 (zámečnictví a výměnek) a přisunutím čp. 13 ještě blíže k silnici. Důležitou stavbou pro život vesnice se zde stal nový hostinec čp. 61, postavený mezi lety 1882–1887 ve středním erárním slohu. V tomto období také narůstala domkářská zástavba utilitárního charakteru.

Používání kleneb bylo již na venkově běžné, a tak postupně docházelo k úpravě jejich profilů. Vznášel počet segmentových tvarů, někdy značného rozpětí, a kleneb klenutých do pasů, kterými lze zaklenout rozlehlé hospodářské prostory soustavou jednotlivých polí s nižším podílem podpěrných sloupů. Vývoj kleneb v lidovém stavitelství postupně šel k jejich jednoduchému pojetí s důrazem na všeobecnou použitelnost i díky dostatku kvalitních pálených cihel. Proto se například od 80. let 19. století pro stropy v přízemí i v patře používaly cihelné segmentové klenby klenuté do ocelových válcovaných travéz (čp. 30, 66). Ve výtvarném řešení fasády převažovaly eklekticky převzaté prvky z jiných architektonic-

kých slohů (například bosáže u čp. 14, 30), mnohdy již zcela cizích zdejšímu venkovskému prostředí. Nová materiálová a výtvarná skladba tak více přibližovala vzhled obytných stavení městskému vzoru a částečně unifikovala konstrukce pro hospodářské stavby. Docházelo tedy postupně k vytrácení jisté jedinečnosti zdejší lidové architektury. Velkou roli ve změně siluety a podoby venkovského domu mělo také převládnutí vaznicového krovu, který postupně nahradil všechny dřívější systémy a měl radikální dopad na tradiční tvar a nasazení střechy. V důsledku uvolněných konců krokví, umožňujícím zvyšovat prostor podstřeší pomocí půdní nadezdívky do formy jednodu-

chého polopatra, které se využívalo jako skladovací prostor, se měnily i výškové a šířkové poměry domu (čp. 66). Vývoj výtvarné podoby omítek byl společně se změnami dispozic a hmotového členění jedním z nejzřetelnějších projevů novodobého lidového stavitelství. Historizující tendence pronikající na venkov od 70. let 19. století byly až do nástupu secese určujícím výtvarným směrem. Secesní motivy pak dále doznívaly v početné domkářské zástavbě v průběhu celé 1. třetiny 20. století (například přestavba přístavby u čp. 14 na výměnek v roce 1914).

Charakter novodobého lidového stavitelství v závěru 19. století je neodlučně spjat se zednickou stavební produkcí venkova v prvních třech čtvrtinách 19. století, ze které kontinuálně vychází a spojuje její zásady a postupy s vlivy modernizace a sociální změn. Pokud byla starší

Obr. 23: Hrušová, čp. 15, zaklenutí chlévů postavených v 60. letech 19. století cihelnými placovými klennami klenutými do podélných i příčných pasů.

zděná produkce okolo poloviny století ještě zcela zakotvena ve vesnickém, a tedy zemědělském prostředí, musela se již mladší novodobá architektura přizpůsobovat stále silnějším vlivům města, které měnily nejen její podobu, ale i funkčnost. Kulturní a materiální vývoj se nadále natolik stupňoval, že venkovská architektura nemohla dojít ke stabilizaci nových forem tak, aby se vytvořila po stoletém dramatickém stavebním vývoji směrem ke zděným stavbám nová pevná tradice lidového stavitelství. Naopak vesnická tvorba se i díky železnici ještě více ocitá pod vlivem měst, která se díky hlubokým společenským změnám stala normou a vzorem pro dříve uzavřenější a samostatnější venkov.

CHARAKTERISTICKÉ UKÁZKY DOKUMENTUJÍCÍ PROMĚNY VESNICKÉ ZÁSTAVBY V 19. STOLETÍ

ČP. 10

Dějiny: Usedlost je zachycena v pernstejnském urbáři z roku 1548 na východní straně intravilánu mezi čp. 27 a 28. Po požáru v tomto místě zanikla a byla přesunuta na jižní stranu návsi, kde roku 1771 obdržela čp. 12, roku 1805 při přečíslování čp. 10. Na mapě stabilního katastru je zakreslena čtyřstranná usedlost, složená z červeně značeného domu, chlévů a stodoly a žlutě značené kolny. Na indikační

Obr. 24: Hrušová, čp. 30. Historizující fasáda s bosážemi a slepými okny provedená během adaptace domu v průběhu 90. let 19. století. Falešná pískovcová podezdívka je tvořená tenkými deskami.

Obr. 25: Hrušová, čp. 15, výměnek se secesním tvaroslovím a samostatným vchodem přestavěný v roce 1914.

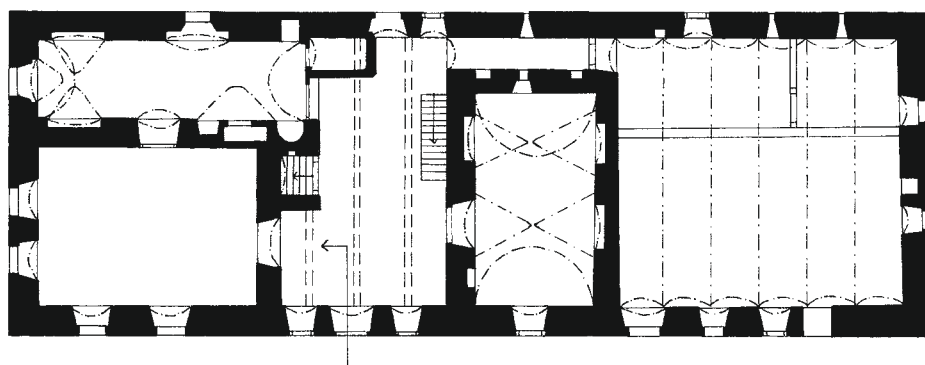
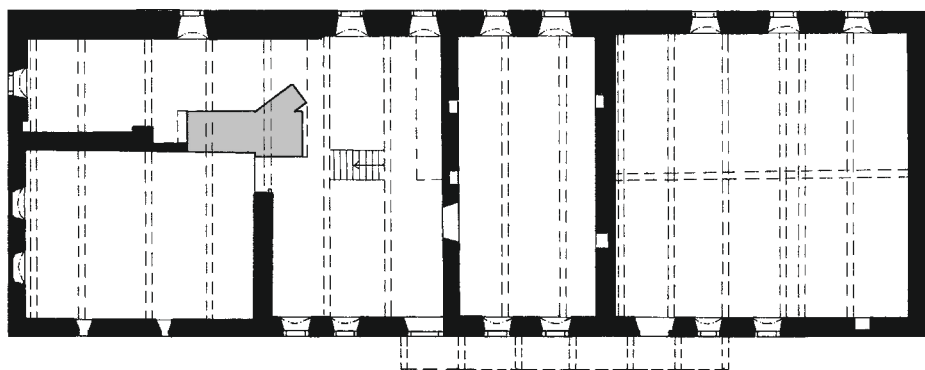

Obr. 26: Hrušová, čp. 10, čelní pohled na obytný dům se zřetelnou svíslou spárou mezi prvním a druhým traktem

skice nejsou žádné záznamy reambulace. Roku 1914 shořela stodola, která byla nově vystavěna roku 1915.⁵⁰⁾ Chlévy a stodola si dodnes zachovaly svoji starší pozici, dřevěná část usedlosti byla zbořena a její místo zůstalo prázdné.

Situace: Usedlost je položena na jižním cípu návsi mezi čp. 9 a 12. Jedná se o trojstrannou usedlost s patrovým domem a paralelně situovanou zděnou stodolou. Nevýhodná orientace domu se světnicí směrem k severu byla už podřízena „správnou“ orientací k návsi a veřejnému prostoru.

Popis: Obytný dům je štítově orientovaná rozložitá patrová stavba s uzavřenou blokovou formou bez slohového výrazu, rytmizovaná jen vstupními otvory, okny a pravidelnou soustavou šterbinových průduchů (s úzkou horizontálně obdélnou trámovou zárubní) osvětlujících neobytné místnosti v přízemí i v patře. Střecha je sedlo-

0 5 m

Obr. 27: Hrušová, čp. 10, zaměření přízemí a patra domu (zaměření Z. Vařeková a J. Švec, kresba J. Švec, 2014).

vá s polovalbou na obou dřevěných štítech, které od stěn odděluje široké podlomení.

Dům je vyzděn převážně z lomo-vé opuky. Vnitřní dispozice domu je čtyřdílná s trojdílným dvoutrakto-vým jádrem smíšeného typu (maštal ve čtvrtém díle přístupná chodbou) se světnicí v levé orientaci. Mezi prvním a druhým traktem probíhá v čelní stěně od soklu po podlomení jasně viditelná spára (s přitesanou hranou), která stavebně odděluje světnici od velké kuchyně ve druhém traktu. Tato spára odkazuje k existenci původní dřevěné světnice. Současná světnice společně s patrem nad ní se totiž výrazně stavebně odlišuje od ostatních částí domu a byla evidentně dodatečně vyzděna z kamene někdy okolo poloviny 19. století (jak naznačuje například tvar oken v přízemí a v patře). Její vnitřní stěny jsou obezděny cihelnou plentou o šířce 30 cm.

Na půdorysu domu je také na první pohled neobvyklá velikost kuchyně, která zabírá celý první díl druhého traktu, což představuje v rámci Vysokomýtska jistou zvláštnost. Místnost o půdorysu protáhlého obdélníka je zaklenuta masivní valenou klenbou půlkruhového profilu s trojbokými výsečemi. Kuchyně byla později elegantně adaptována na nový způsob vytápění a je pravděpodobné, že se tak stalo až v průběhu 70. let 19. sto-

Obr. 29: Hrušová čp. 10, velká sýpková komora v prvním patře třetího dílu domu. Strop je tvořený půlpovaly překrytými lepenec (stav 2010).

Obr. 28: Hrušová, čp. 10, pohled do kuchyně ve druhém traktu směrem k síni. Napravo vstup do světnice a podezděné topeniště s původním otvorem do dymníku tvořeným klenební výsečí. Naproti vstup do síně a nalevo od něj příkladací otvor do modernějšího typu chlebové pece vložené dodatečně do síně. Úplně vlevo dřevěná dvířka do udirny (původně sušárna na ovoce) umístěné v síle zdi.

letí, do kterých můžeme klást stavbu nové chlebové pece v síni.

Čp. 10 je vzácným příkladem autenticky dochovaného zemědělského domu z počátku 19. století. Dům vznikl nepochybně jako novostavba společně s ostatními objekty v usedlosti. Dobu jeho vzniku upřesňuje dendrochronologické datování stropních trámů v síni (v přízemí i v patře) a trámových zárubní průduchů, které stanovilo dobu skácení použitého dřeva mezi roky 1801–1808.⁵¹⁾ Typologie domu odpovídá přechodové variantě mezi staršími domy smíšené konstrukce a klasicistními patrovými domy z poloviny 19. století, čemuž odpovídají charakter stavebních konstrukcí i prostorová skladba.

ČP. 30

Stručné dějiny: Usedlost je zachycena v pernštejském urbáři z roku 1548,⁵²⁾ roku 1771 obdržela čp. 30. Na mapě stabilního katastru je zachycena selská čtyřstranná usedlost, složená ze čtyř objektů, dům, chlévy a stodola jsou značeny červeně, zadní stranu dvora uzavírala žlutě značená maštal, kterou spojuje se stodolou dřevěná brána. Roku 1847 usedlost vyhořela⁵³⁾ a byla následně přestavěna. Roku 1864 byla přestavěna stodola,⁵⁴⁾ roku 1871 zasáhl stodolu požár⁵⁵⁾ (shořela střecha).

Situace: Usedlost je situovaná na východním okraji intravilánu mezi čp. 72 a 79. Jedná se o čtyřstrannou usedlost, složenou z patrového domu, k jehož zadní části jsou kolmo připojeny zděné chlévy, paralelně s domem je situována stodola a dvůr směrem k extravilánu uzavírá zděná kolna s maštalí. Dvůr je uzavřen ohradní zdí s dvěma klenutými bránami. Atypická orientace domu, který je čelem záměrně otočen směrem do extravilánu, byla podmíněna uzavřeností/opatrností rodu evangelického vyznání.

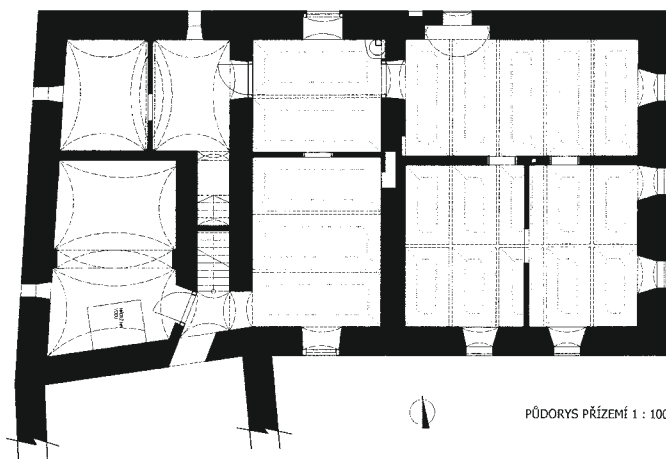
Popis: Usedlost byla postavena jako kompletní novostavba po devastačním požáru (během něhož zahynul hospo-

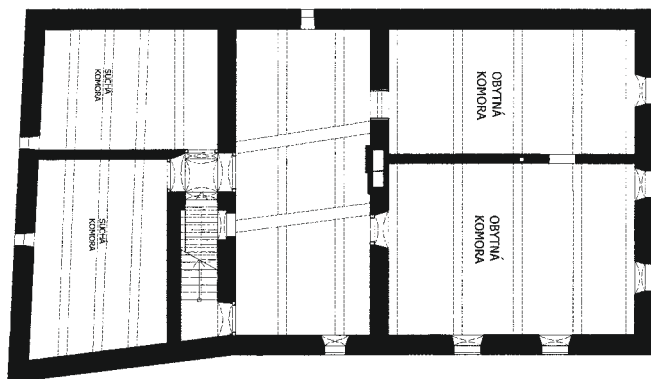
Obr. 30: Hrušová, čp. 30, pohled na hlavní obytné stavení ze dvora, do kterého byly původně orientovány všechny okenní otvory.

Obr. 31: Hrušová, čp. 30, pohled na zadní část domu s chlévy a stodolou.

PŮDORYS PŘÍZEMÍ 1 : 100

PŮDORYS 1. PATRA 1 : 100

Obr. 32: Hrušová, čp. 30, zaměření přízemí a patra domu (zaměření poskytnuto majitelem usedlosti p. Kroulíkem, upravil J. Švec, 2014).

Obr. 33: Hrušová, čp. 30. Nové stropy vložené do obytného domu během adaptace v průběhu 90. let 19. století jsou tvořené plochými cihelnými klenbami se zrcadly klenutými do křížového pole z ocelových traverz.

dář s dcerou) v konzervativním pojetí respektujícím zažitou orientaci. Půdorys usedlosti se nezměnil, došlo pouze k prostorovému zvětšení objektů a dvora. Obytný dům je patrová stavba, která se okenními otvory obrací pouze do dvora. Má trojdílnou dvouraktovou dispozici komorového typu se světnicí v pravé orientaci. Patro je rovněž trojdílné a dvouraktové. Černá kuchyně umístěná ve druhém traktu středního dílu se po adaptaci na tahový provoz (uzavření otevřeného ústí dymníku) a přesunu vaření do světničky proměnila v komunikační prostor druhého traktu se samostatným vchodem na zahradu. V této době byly také nově zastropeny všechny místnosti v prvních dvou dílech přízemí nízkými neckovými klenbami se zrcadly klenutými do ocelových traverz. Došlo také k předělení světnice na dvě menší místnosti, které byly vytápěny samostatně. V patře zůstalo původní rozložení s trámovými stropy a obilnými komorami ve třetím díle. Během této adaptace byla nově v historizujícím pojetí ztvárněna i fasáda domu s bosážemi a slepými okny se šambránami, které opticky rozdělily uzavřenou blokovou hmotu domu.

Dům čp. 30 je z hlediska typologie představitelem patrových regionálních statků z poloviny 19. století. Odlišuje se ale konzervativním pojetím, kdy nestaví na odív uměleckou a řemeslnou vyzrálост, ale přidržuje se výrazu uměřené stability podpořené především uzavřenou hmotou patrového kamenného domu stejně jako u čp. 10. Uvnitř je ale již vybaven kompletním konstrukčním a materiálovým aparátem klasicistních staveb. Ke zjemnění tohoto anachronického pojetí dochází až po 30 letech úpravou vnějšího vzhledu a začleněním kuchyně do systému průchozí síně.

ČP. 8

Stručné dějiny: Usedlost je zapsána již v pernštejnském urbáři z roku 1542. Roku 1771 obdržela čp. 6, roku 1805 při přecíslování vesnice čp. 8. Na mapě stabilního katastru je zakreslena uzavřená čtyřstranná usedlost, složená ze širokého (patrně dvouraktového) obytného domu obráceného zápražím k jihu. K jeho zadnímu rohu přiléhala zděná stodola oddělená jen průchodem na zahradu. Naproti obytnému domu byly dřevěné chlévy, na něž při čelní hranici parcely navazovala kolna se sýpkou uzavírající areál dvora. Roku 1871 celé stavení vyhořelo a bylo vystavěno ve stávající podobě.⁵⁶⁾

Situace: Usedlost je umístěna na východní straně návsi mezi čp. 7 a 9.

Popis: Usedlost byla postavena jako

Obr. 35: Hrušová, čp. 8, vstupní branka s klasicistním motivem polo-slunce.

plánovitě rozvržená novostavba s patrovým domem hřebenové orientace ve středu čelní strany. Kolmo na něj v odstupu tvořeném klenutou branou z každé strany uzavírají dvůr dlouhá hospodářská křídla chlévů, kolny a dalších hospodářských prostor. Zadní hranice dvora není pravidelná, protože respektuje pozici šikmo položené starší stodoly, která byla při přestavbě prodloužena na šíři celého dvora. Obytný dům s valbovou střechou má střídmost podobu bez výraznějších akcentů strukturovanou jen symetricky rozloženými velkými okenními otvory (pět v přízemí a v pět v patře) se zvýrazněnými barevně odlišenými cihelnými záklenky a jemnými šambránami. V přízemí hospodářských traktů je po dvou slepých oknech. Zaklenuté brány jsou uzavřeny masivními dřevěnými vraty, která se stejně jako vstupní vrátka svým motivem slunce programově obracejí ke klasicistnímu tvarosloví. Oproti tomu typologie obytného domu naopak svědčí

Obr. 34: Hrušová, čp. 8, čelní pohled na obytný dům a jeden z hospodářských traktů.

o snaze reflektovat současný stavební trend své doby a změnou tradičního dispozičního řešení zmnožit počet obytných místností přeměnou třetího dílu domu. Tomu odpovídají i dva široké komíny v hřebeni.

ČP. 66

Stručné dějiny: Dům byl vystavěn po požáru usedlosti čp. 29 v roce 1898 Janem Voženílkem, mlynářem z mlýna čp. 31, jako pekárna, krám a byt pro pekaře. Veranda s koupelnou byla přistavěna v roce 1911.⁵⁷⁾

Situace: Dům je situován na východní straně návsi mezi čp. 6 a 7 na rohu ulice přicházející na náves z východu.

Popis: Dům byl vystavěn jako novostavba na místě bývalé zahrady. Jeho založení se opíralo o záměr polyfunkčního užití, preferujícího místnosti obytné nebo nehuspodářského charakteru. Tomu odpovídá i zvolená forma. Jedná se cihelný přízemní dům okapové orientace se zvýšeným půdním polopatrem, který měl před rokem 1911 jednotraktovou dispozici sestávající ze sledu navzájem propojených místností. Všechny místnosti jsou zaklenuty. Většina má neckové klenby se zrcadly klenuté do traverz, v technických místnostech jsou klenby segmentové. Ve zkoseném nároží domu se nacházel vstup do bývalého krámu. V čelní stěně domu je umístěno šest velkých oken, z nichž každé vede do samostatné místnosti. Nad nimi jsou umístěna horizontální okénka osvětlující prostornou půdu. Přístup do dvora byl z boční ulice skrze klenutou bránu s ostře nasazeným segmentovým záklenkem. Fasáda je pojata v neoklasicistním duchu s nárožní bosáží a frontonem nad vchodem do obchodu. Patro je odděleno římsou. Polovalbová střecha je nasazena na profilované korunní římsě. Paralelně s domem stojí ve dvoře menší hospodářské zázemí. Je zajímavé, že dům, který dnes tvoří integrální součást návsiho prostoru a ukončuje dvě uliční čáry, vznikl až na konci 19. století, a je tedy dalším důkazem relativního mládí uzavřené struktury návsi.

ZÁVĚR

Vesnice Hrušová byla pro průzkum zvolena jako sídlo, kde se dosud poměrně autenticky dochoval velký soubor objektů zděné lidové architektury z průběhu celého 19. století, a to ve velmi zajímavé a z historického hlediska hodnotné urbanistické situaci. Pro vesnici Hrušovou a pro řadu dalších vesnic na Vysokomýtsku i jinde bylo právě 19. století velmi důležitým obdobím, které výrazně proměnilo jejich vzhled, ale na druhou stranu pomohlo uchovat a stabilizovat některé historické vazby a souvislosti. Dynamiku těchto změn lze v základní struktuře dobře sledovat na zmíněných mapových podkladech.

Cílem tohoto článku bylo také na bázi podrobného sledování vývoje zástavby v obci naznačit, že pro badatele v oblasti lidového stavitelství a stavebních dějin obecně

Obr. 36: Hrušová, historický pohled z počátku 20. století na náves s čp. 66 v popředí (původ).

Obr. 37: Hrušová čp. 66, současný pohled na obytný dům.

by nemělo být 19. století okrajovou epochou, ale naopak plodným polem výzkumu, a to z několika důvodů. Pro toto období existuje velké množství relevantních pramenů včetně podrobných map a početné plánové dokumentace. S jejich využitím lze velice dobře a někdy i do podrobnosti rekonstruovat charakter zástavby. Dalším důvodem je fakt, že v některých případech na venkově nebylo 19. století pouhým završením předchozího vývoje, které spočívalo ve změně materiálové podstaty zástavby, ale bylo přímo tvůrcem a hybatelem struktury vesnice, která nám dnes připadá tradiční a již oceňujeme a ochraňujeme. Pochoopení dynamických proměn tohoto „dlouhého století“ zase zpětně lépe osvětluje situaci a podmínky, ze kterých zástavba této doby vyrůstala.

Důkladnější poznání stavebních typologií a technologií, které byly využívány v tomto století na venkově, nám umožní lépe porozumět lidovému stavitelství obecně a začít vnímat tyto stavby jako hodnotné a historicky cenné, což je základem dobré péče o ně. Zkušenost s devastací a degradující tvorbou poslední doby dává za pravdu

snahám o udržení tradičního výrazu venkova. Množina stávajících historických staveb je konečná, tudíž jakýkoliv destruktivní zásah je definitivní ztrátou. Historické prostředí vesnic má svoji nenahraditelnou svědeckou hodnotu a podmínky, za kterých tyto stavby vznikly, se nedají napodobit, včetně dokonalého řemeslného zpracování. Z průzkumu také vyplynulo, že stavební produkce zde byla v 19. století v podstatě srovnatelná se soudobou vesnickou tvorbou v jiných regionech. Má však ničím nenahraditelný zvláštní charakter a *genius loci* potvrzený použitím opuky jako hlavního nespalného materiálu určeného pro přestavbu starších dřevěných domů. I přes tuto materiálovou proměnu se na Vysokomýtsku dlouho udržely tradiční principy lidového stavitelství, takže i „novostavby“ z 19. století se nenásilně začlenily do organismu vesnice, což je v očividném protikladu s trendem stavební tvorby v současné i nedávné době.

Článek vznikl v rámci plnění výzkumného cíle NPÚ: Výzkum nemovitých památek v ČR. Aktuální metodické otázky průzkumu a dokumentace, ohrožené druhy památek a jejich vybrané exempláře, financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace.

POZNÁMKY

- 1) Na Vysokomýtsku se do přelomu 18. a 19. století houževnatě stavěly typologicky archaické světnice, navazující svou formou na starší dýmné jizby s vysokým a často skloněným povalovým stropem. J. Škabrada ed., *Vesnický dům 16. a 17. století*. Praha 1992.
- 2) Polovina 19. století byla nepochybně zásadním dobovým přelomem ve vývoji lidového stavitelství v Čechách, neboť se během poměrně krátké doby proluly změny v oblasti politické a hospodářské (zrušení poddanství, vznik obecních samospráv, pronikání kapitalistických vztahů na venkov, změny v zemědělské výrobě), v oblasti sociální (zvýšená migrace obyvatelstva, změna rodinných struktur) i v oblasti stavební (přeprava stavebních materiálů po železnici, otevření kamenolomů, cihlen, vápenek a cementáren, hutí). Došlo tak přímo ke stavební horečce, podporované navíc finančními úvěry a osamostatňováním zemědělských usedlostí, během níž byly postupně pouštěny některé starší tradice, což ve výsledku vedlo ke vzniku novodobého venkovského stavitelství a zániku mnoha tradičních forem v řešení dispozic, konstrukcí a exteriérů budov.
- 3) Např. J. Škabrada ed., *Holašovice*. Praha 2010; Z. Vařková, *Sedlec u Vysokého Mýta – průzkum vesnických staveb, Průzkumy památek XIX*, č. 2, 2012, s. 39–52.
- 4) Archivní průzkum byl omezen na heuristiku základních pramenů a revizi starších informací. Pro sepsání stručného urbanistického vývoje a vývoje domů byly využity také informace shromážděné badateli (S. Fendrych, K. Dušek a V. Seitl), uložené v pozůstalosti pana Duška na Obecním úřadě (dále OÚ) Hrušová. Viz Hrušová – pozůstalost K. Duška (el. verze uložena na OÚ Hrušová, čp. 94); V. Seitl, *Místopis obce Hrušové*, rkp. (uloženo OÚ Hrušová, čp. 94); A. Limberská, *Pamětní záznamy*, rkp. (kopie uložena na OÚ Hrušová, čp. 94); K. Dušek – V. Seitl – S. Fendrych, *Z kroniky Hrušové*. Hrušovský spolek 2008. Řadu informací není možné ověřit, neboť chybí odpovídající citace, proto nebyly brány jako relevantní podklady.
- 5) Na historickou hodnotu domu čp. 10 jako první upozornili manželé Syroví a prof. J. Škabrada při zpracovávání průzkumu zaměřeného na vyhledávání nejstarších vesnických domů v regionu Vysokomýtska a Litomyšlska. Průzkum proveden v letech 1999–2002 Z. a J. Syrovými, J. Škabradou, M. Ebelem a J. Kynclem v rámci grantu *Lidová architektura Litomyšlska a Vysokomýtska*, dosud nepublikováno, el. verze.
- 6) Např. D. Vích, *Raně středověké nálezy z Vraclavska*, in: *Zpravodaj muzea v Hradci Králové* 26, 2000, s. 57–96.
- 7) Tzv. zakládací listina kláštera litomyšlského, ve které král Vladislav I. v roce 1167 potvrzuje klášterní majetky.
- 8) Někdy mezi lety 1133–1186 se hradiště ve Vraclavi (Vratislav) stává ústředím vlastní provincie a sídlem kastelána přemyslovské hradské soustavy, neboť roku 1133 není ještě Vraclavsko mezi východočeskými kraji jmenováno. Viz P. Charvát, *Slovanské osídlení Vraclavska do poloviny 13. století*, *Archeologické rozhledy* 32, Praha 1980, s. 274–279.
- 9) Vytvoření pravidelné návsi bylo formou racionalizace staršího osídlení v době nástupu emfyteutického práva v průběhu 13. století. Vesnice byla vyměřena jako pravidelná lánová struktura vybíhající od řeky Loučné potažmo od cesty z Litomyšle do Vysokého Mýta.
- 10) Ve vesnici sídlila svobodná rychta. Soupis jejích držitelů je zaznamenán až do počátku 15. století. V rychtě byla umístěna hospoda, kde rychtáři šenkovali panské pivo. Státní oblastní archiv (dále SOA) Zámorsk, Velkostatek (dále VS) Litomyšl, inv. č. 17527, f. 25.
- 11) Přikláníme se k hypotéze Karla Duška, že starší jádro vesnice bylo rozloženo kolem staré silnice směrem do Starého Mýta, kolem níž se nacházely selské statky a svobodná rychta, ale bez archeologického průzkumu nelze upřesnit strukturu vesnice ani přesný počet usedlostí. K. Dušek – V. Seitl – S. Fendrych, o. c. v pozn. 4.
- 12) V prostoru před mlýnem byl objeven pozdně gotický kamenný překlad s erbovním štítkem s torzem znaku zřejmě Hrabšiců a datací 1544 (překlad uložen v kapli). Druhý kamenný překlad je dochován v základech čp. 59 s torzem malovaného erbu na štítku s barevností modrá a zlatá. Srov. K. Dušek – V. Seitl – S. Fendrych, o. c. v pozn. 4, s. 46.
- 13) Vzhledem k chybějícím podkladům pro předbělohorské období nelze jednoznačně ztotožnit všechny držitele usedlostí s mladšími čísly popisnými. Je jisté, že zápis usedlostí začínal na severovýchodním okraji intravilánu u usedlosti označené pozdějším čp. 24 a pokračoval jižním směrem, poté po směru hodinových ručiček kolem návsi. Pořadí zápisu usedlostí zůstalo v dalších pramenech stejné až do doby prvního číslování domů. Srov. SOA Zámorsk, VS Litomyšl, inv. č. 17525, f. 130–131; Národní archiv (dále NA) Praha, Berní rula, inv. č. 13; NA, Terieziánský katastr, inv. č. 1171, k. č. 392; Tamtéž, inv. č. 1211, k. č. 393, f. 325–335. O identifikaci usedlostí se pokusili V. Seitl a K. Dušek na základě propojení jmen držitelů usedlostí se jmény držitelů usedlostí doložených z poloviny 17. století. Potvrdit ani vyvrátit tyto informace vzhledem k chybějícím pramenům pro předbělohorské období prozatím nelze. Identifikace nemusi být přesná, ale lze se domnívat, že se jednalo o čp. 24–30, poté čp. 9–6, 4 na východní straně návsi směrem k severu; poté čp. 12, 13, 17–20 na západní straně návsi; poté zápis mlýna čp. 31 a zahradnických usedlostí po směru hodinových ručiček od východu na západ čp. 14–16, 2, 3 a dvě další chalupy, které se uvedeným badatelům nepodařilo identifikovat. K. Dušek – V. Seitl – S. Fendrych, o. c. v pozn. 4, s. 30–31.
- 14) NA Praha, Berní rula, inv. č. 13, nefol.
- 15) Souvislé řady držitelů usedlostí na základě pozemkových knih byly poskládány badatelem V. Seitlem (V. Seitl, o. c. v pozn. 4) a publikovány in: K. Dušek – V. Seitl – S. Fendrych, o. c. v pozn. 4, s. 35–48. Revizi a propojení se zápisy v historických katastrech provedla Z. Vařková, 2014. Srov. NA Praha, o. c. v pozn. 14; NA Praha, Terieziánský katastr, inv. č. 1171, k. č. 392; Tamtéž, inv. č. 1211, k. č. 393; NA Praha, Josefský katastr, inv. č. 1513, nefol.; NA Praha, Duplikát stabilního katastru, inv. č. 1355, nefol.
- 16) V Josefském katastru z roku 1788 je uvedena zajímavá poznámka, která odkazuje právě na zánik objektu požárem vedle čp. 28, kde je zaznamenáno: „jeho zahrada za stodolou nazvaná spáleníště“. NA Praha, Josefský katastr, o. c. v pozn. 15.
- 17) Identifikaci provedl pravděpodobně V. Seitl. Viz Hrušová – pozůstalost K. Duška, o. c. v pozn. 4.
- 18) NA Praha, Terieziánský katastr, inv. č. 1171, k. č. 392; Tamtéž, inv. č. 1211, k. č. 393.
- 19) NA Praha, Josefský katastr, o. c. v pozn. 15.
- 20) Přestavbu financoval Václav Říha z usedlosti čp. 14 v Hrušové, který vyhrál velkou sumu peněz v loterii a věnoval je na obnovu kaple. K. Dušek – V. Seitl – S. Fendrych, o. c. v pozn. 4, s. 9.
- 21) Kovárna byla v 60. letech 20. století zbořena, protože musela ustoupit při rekonstrukci stávající silnice. Informace poskytnutá PhDr. R. Urbánkem, Regionální muzeum Vysoké Mýto.
- 22) Rekonstruovala Z. Vařková na základě Josefského katastru a zápisů V. Seitla. Srov. Hrušová – pozůstalost K. Duška, o. c. v pozn. 4.
- 23) NA Praha, Josefský katastr, o. c. v pozn. 15.
- 24) Tamtéž.
- 25) Srov. V. Seitl, o. c. v pozn. 4, s. 89; NA Praha, Josefský katastr, o. c. v pozn. 15.
- 26) V. Seitl, o. c. v pozn. 4, s. 103–104.
- 27) Pozůstalost K. Duška: Poznámky o požárech – výpisky z pamětní

- knihy farní v Cerekvici (el. verze uložena na OÚ Hrušová, čp. 94).
- 28) Srov. Císařský otisk mapy stabilního katastru z roku 1839 a indikační skica mapy stabilního katastru se záznamy z roku 1855, cit. z www.archivnimapy.cuzk.cz dne 10. 6. 2014; V. Seitl, o. c. v pozn. 4.
- 29) Srov. NA Praha, Duplikát stabilního katastru, o. c. v pozn. 15; Císařský otisk mapy stabilního katastru z roku 1839 a indikační skica mapy stabilního katastru z roku 1855, o. c. v pozn. 28; V. Seitl, o. c. v pozn. 4; NA Praha, Staré katastrální mapy řada A, inv. č. 1718.
- 30) NA Praha, Staré katastrální mapy řada A, o. c. v pozn. 29.
- 31) Kronika Hrušové: Z dob dávných a zašlých. Hrušová 1922, s. 144–149 (el. verze uložena na OÚ Hrušová, čp. 94).
- 32) Srov. Císařský otisk mapy stabilního katastru z roku 1839 a indikační skica mapy stabilního katastru s reambulací z roku 1855, o. c. v pozn. 28.
- 33) Podobně jako v nedaleké vesnici Sedlec, viz Z. Vařeková, o. c. v pozn. 3.
- 34) A. Limberská, o. c. v pozn. 4, s. 11–13.
- 35) Cihelny (ve Vysokém Mýtu došlo k výstavbě dalších tří cihelen) zastily dostatek materiálu pro stavby a stavitelé se již postupně nemuseli spoléhat na omezené místní zdroje kamene a cihel z domácí výroby. Tato cihelna byla ve 2. polovině 20. století zbořena.
- 36) Kronika Hrušové, o. c. v pozn. 31, s. 145–146.
- 37) Tamtéž.
- 38) Citováno z <http://regiony.kurzy.cz/hrusova/statistika-2001-stranka/> dne 20. 7. 2014.
- 39) Pro kvality zástavby vesnického jádra byl podán návrh na jeho prohlášení za vesnickou památkovou zónu (návrh zpracoval PhDr. R. Urbánek; uloženo v archivu NPÚ ÚOP v Pardubicích). Vesnická památková zóna však nebyla vyhlášena.
- 40) Srub vysoké světnice krytý vrstvou mazaniny vystupoval do podkrovní a znemožňoval zde vybudování místnosti s podchodnou výškou. Nízký prostor nad světnicí byl obvykle přístupný jen otvorem ze dvora a nejčastěji se využíval pro ukládání plev.
- 41) R. Urbánek, Dřevo, hlína, opuka: Lidové stavitelství na Vysokomýtsku. Vysoké Mýto 2004; Z. Vařeková – J. Švec, Dva příklady patrových domů se smíšenou konstrukcí stěn na Vysokomýtsku, in: Dějiny Staveb 2011, Plzeň 2012, s. 107; J. Švec, Nejstarší dochované patrové zemědělské domy na Vysokomýtsku, in: Sborník NPÚ ÚOP Pardubice za rok 2012, Pardubice 2013, s. 21–35.
- 42) Do poloviny 19. století probíhala přestavba venkova relativně pomalu. Nástup zděných staveb bránila jednak všeobecná chudoba stupňovaná hospodářskými krizemi, dále poddanství brzdící rozvoj soukromého podnikání, nedostatek a dražota kvalitního stavebního materiálu a hlavně malý počet zkušených stavitelů.
- 43) Viz Dokumentace v rámci grantového projektu Litomyšlsko – Vysokomýtsko, soupis architektonických a urbanistických hodnot realizovaného v letech 1999–2002 Z. a J. Syrovými, J. Škabradou, M. Ebelem a J. Kynclm.
- 44) Tyto místnosti měly kapacitu cca 2–4 ks skotu.
- 45) Mapový záznam je ale v rozporu s tvrzením pamětnice Anny Limberské, která říká: „Na počátku století devatenáctého byly stodoly doškové kryté a stavěny byly ve tvaru kuželovitém. Některé při zemi dřevem roubené.“ Srov. A. Limberská, o. c. v pozn. 4, s. 10.
- 46) Nevýhodou silných kamenných zdí byla zvýšená vlhkost a relativní chlad v interiéru, což se ve světnicích později řešilo obezděním jejího vnitřního lince nebo rovnou jejím kompletním vyzdřením pálenou cihlou. Cihlami se až do jejich plošného rozšíření v posledních dvou desetiletích 19. století šetřilo a jejich užití bylo vždy velice účelné, což souviselo s vyšší náročností jejich výroby.
- 47) V případě čp. 13 naopak požáru využili k přesunu dvora blíže k císařské silnici a stejným směrem orientovali i zápraží.
- 48) Nutno dodat, že v 50. a 60. letech 19. století jde na Vysokomýtsku ještě o ojedinělé řešení.
- 49) J. Škabrada – M. Ebel, Principy proměny vytápěcích systémů v průběhu 19. století, in: Dějiny staveb 2001, Plzeň 2001, s. 174.
- 50) Kronika Hrušové, o. c. v pozn. 31, s. 145.
- 51) Vzorové odebrány Ing. Tomášem Kynclm v roce 2014. Soupis odběru na www.dendrochronologie.cz.
- 52) Viz pozn. 13.
- 53) K. Dušek – V. Seitl – S. Fendrych, o. c. v pozn. 4, s. 27.
- 54) Kronika Hrušové, o. c. v pozn. 32, s. 145.
- 55) K. Dušek – V. Seitl – S. Fendrych, o. c. v pozn. 31, s. 28.
- 56) Tamtéž; Kronika Hrušové, o. c. v pozn. 31, s. 144.
- 57) Kronika Hrušové, o. c. v pozn. 31, s. 148–149.

DER CHARAKTER UND DIE UMWANDLUNG DER DORFVERBAUUNG AUF DEM BEISPIEL VON HRUŠOVÁ BEI VYSOKÉ MÝTO

Das Dorf Hrušová (Bez. Ústí n. Orlicí [Wildenschwert]) befindet sich in der Umgebung von Vysoké Mýto (Hohenmauth) ca. 5 km südlich von der Stadt Vysoké Mýto in der Seehöhe 286 m ü. M. Das Dorf ist im fast ebenen Gelände an der linken Seite des Flusses Loučná im geomorphologisch homogenen Gebiet mit dem Pläneruntergrund gelegt. Die Umgebung von Vysoké Mýto stellt mit ihren charakteristischen, überwiegend aus dem 19. Jahrhundert stammenden gemauerten Dorfbauten eine interessante Volksbaukunstregion dar. In der Region erhielten sich in einer Menge auch archaische Volksbauten, unter denen einige wohl im 16. Jahrhundert Wurzel haben.

Man wählte das Dorf Hrušová für die Forschung als eine Siedlung, in der sich bisher ein großes Volksbaukunstensemble aus dem ganzen 19. Jahrhundert und zwar in dem verhältnismäßig authentischen Zustand und dem aus der historischen Hinsicht wertvollen urbanistischen Zusammenhang erhielt. Die stürmische bauliche und gesellschaftliche Umwandlung des Landes in Böhmen im 19. Jahrhundert veränderte deutlich die Gestalt und das Erscheinungsbild der Dörfer bereits in die Gestalt, die man heute als „traditionell“ bezeichnet. Die grundsätzlichen Änderungen im Ausbau spielten sich in der Verwendung der Materialien, im äußeren Ausdruck, in den Konstruktionsvorgängen und der Applikation der architektonischen Prinzipien ab. Sollte man den Ausgang des 18. Jahrhunderts als „goldenes Zeitalter“ vom Holzbau auf dem Lande bezeichnen, macht man keinen Fehler, wenn dieselbe Wertung für den Mauerbau der ersten drei Viertel des 19. Jahrhunderts benützt wird. Bereits damals als ob die Erfahrung mancher vergangener Zeiten hätte kristallisiert und bei Unterstützung neuer Impulse aus dem Äußeren würde die Gestalt des ganzen Landes umgewandelt, freilich im Rahmen seiner traditionellen Prinzipien und Bindungen.

Die Bemühung des Beitrags fußt bereits in der Bestrebung das Augenmerk zu dieser Zeit zu wenden und anhand der Erklärung der baulichen und urbanistischen Prozesse im Dorf Hrušová ihre Dynamik und Absichten zu ergreifen. Auf dem Beispiel des Dorfes ist es möglich zu zeigen, wie viele wertvollen Informationen in kartografischen Unterlagen verborgen sind, wenn nur das Vergleichen des Pflichtabdruckes der Mappe des stabilen Katasters aus dem J. 1839, der Indikationsskizze mit Reambulation aus dem J. 1855 und der Mappe der Grundbuchagende, die die Entwicklung der Verbauung des Dorfes in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts registrierte, wichtige Informationen zur Rekonstruktion der Entwicklung des Dorfgrundrisses und -bebauung samt einzelnen Gehöften herbeibringt. Ergänzt man diese Informationen mit weiteren schriftlichen Archivquellen, man erwirbt das Gesamtbild der Bauentwicklung.

Die erste, für die Rekonstruktion der Entwicklung des Dorfes wesentliche Schriftquelle ist das Pernsteinsche Urbar aus dem Jahre 1548, das im Dorf insgesamt 25 Gehöfte, davon 17 Bauernhöfe, 7 Gärtner und eine Mühle registrierte. Die Grundstruktur des Dorfes war seit dem in der Mitte des 16. Jahrhunderts registrierten Zustand bis in die Mitte des 18. Jahrhunderts unverändert, denn der Theresianische Kataster erfasst wieder 26 Gehöfte. Die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts war im Zeichen der langsamen Entwicklung des Dorfes und seiner Verbauung. Aus der rekonstruierten Runde der ersten Hausnummerierung (1771) und dem Josephinischen Kataster (1788) weiß man, dass im Dorf damals 32 Häuser standen. Die Runde der ersten Nummerierung ist nicht in der ursprünglichen Gestalt erhalten, denn das Dorf wurde 1805 teilweise umnummeriert. Die Entwicklung des Dorfes seit 1805 bis zu 1840er Jahren stagnierte, und im Verzeichnis des stabilen Katasters 1839 registrierte man die gleiche Situation. Vor Mitte des 19. Jahrhunderts kamen ziemliche Änderungen im Dorfgrundriss zustande, die man schon beim Vergleich vom Pflichtabdruck der Mappe des stabilen Katasters und der Indikationsskizze des stabilen Katasters mit Reambulation aus dem Jahre 1855 klar erkennt. Zu diesem Jahr standen im Dorfe 45 Häuser. Die wesentliche Grundrissverwandlung spielte sich an der Ostseite des Innenbereichs ab und wurde a. A. durch zwei große Brände verursacht. Entlang der alten Hohenmauther Landstraße waren über Jahrhunderte hinaus 5 Gehöfte mit späteren Konstriptions-Nummern 24, 25, 26, 27, 28 gestanden, die beim Brand verschwanden und deren Grundstücke für

die Häuslerbebauung neu parzelliert wurden. Die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts bedeutete im Dorf eine ziemliche Verbauungsentwicklung. Die Dorfentwicklung lässt sich gründlich bereits auf Grund der Mappe der Grundbuchagende mit Ergänzungen aus den Chroniken betrachten. Die Dorfbebauung begann sich in dieser Zeit auch in die Nähe der Kaiserstraße und in der 2. Hälfte der 1850er Jahre über sie hinaus bis an die Feldränder auszudehnen. Seit den 1830er bis 1870er Jahren war das Dorf von mehreren Bränden betroffen, wobei eine Menge Häuser und Gehöfte ausgebrannt war, und bereits die Brände hatten die wesentliche Bedeutung für die Gestaltung des heutigen Dorfbildes. Der nachfolgende Neuausbau korrigierte also den Charakter des Dorfplatzes in die heutige regelmäßige Gestalt mit den mit ihren Stirnseiten dem Platz zugewendeten Bauernhöfen. Das in der Mitte des 19. Jahrhunderts durch das Verschwinden der Bauerngehöfte gestartete Anwachsen der Häuserzahl dauert bis heute fort. Zu Ende des 19. Jahrhunderts registrierte man im Dorfe 66 Häuser, zum J. 1926 77 Häuser, 2001 betrug die Häuserzahl 113. Hrušová erhielt sich trotz der raschen Verbauungsentwicklung die ursprüngliche urbanistische Komposition des Dorfkernes samt dem Wegenetz und der anschließenden Verbauung von den Bauten mit traditionellen Massenverhältnissen.

Eines der Ziele des Beitrags war es den Forschern im Bereich der Volksbaukunst und der Baugeschichte anzudeuten, dass bereits anhand des gründlichen Verfolgens der Entwicklung der Verbauung des Dorfes Hrušová im Allgemeinen das 19. Jahrhundert nicht eine Epoche am Rande, sondern ein fruchtbares Forschungsfeld darstellt.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Hrušová (Bez. Ústí nad Orlicí). Die bezeichneten Konskriptions-Nummern erfassen den Zustand und die Situierung der in der Steuerrolle 1654 registrierten Gehöfte, mit ihrer Projektion in die spätere Mappe des Stablen Katasters aus dem J. 1839 (übernommen aus www.archivnimapy.cz, die Konskriptions-Nummern von Z. Vařeková anhand der Bearbeitung der ununterbrochenen Besitzerfolgen von V. Seitl ergänzt).

Abb. 2: Hrušová, Marppe des Stablen Katasters, 1839. Um der besseren Orientierung wegen sind die Konskriptions-Nummern einzelner Häuser und Gehöfte in die Mappe nachträglich eingeschrieben (übernommen aus www.archivnimapy.cz, die Konskriptions-Nummern von Z. Vařeková ergänzt).

Abb. 3: Hrušová, Indikationsskizze des Stablen Katasters, Reambulation 1855. In die Karte sind um der besseren Orientierung wegen die Konskriptions-Nummern einzelner Häuser und Gehöfte eingeschrieben (übernommen aus www.archivnimapy.cz, die Konskriptions-Nummern von Z. Vařeková ergänzt). Beim Vergleich mit der Indikationsskizze des Pflichtabdruckes aus dem J. 1839 man kann die gründlichen Änderungen des Dorfgrundrisses im genannten Zeitabschnitt an der Ostseite des Dorffinneren betrachten. Vier große Bauernhöfe (Nr. 24, 25, 27, 28) sind verschwunden. Grundstücke der Höfe Nr. 25, 27 wurden parzelliert und an ihrer Stelle legte man die Häuslerwohnbauten an (Nr. 33-39, 42-47).

Abb. 4: Hrušová, Mappe der Grundbuchagende, in die man die Änderungen bis Anfang des 20. Jahrhunderts einzeichnete (übernommen aus dem Nationalarchiv Prag, Fonds Alte Katastermappen, Reihe A, Nr. 1718).

Abb. 5: Tisová (Tisow, Bez. Ústí nad Orlicí [Wildenschwert]), Nachbardorf von Hrušová, Gehöft Nr. Konskr. 23. Das Foto nimmt die traditionelle Gestalt eines Bauernhofes in der Gegend von Vyské Mýto gegen Ende des 19. Jahrhunderts mit der hohen Lichtstube, gezimmerten einstockigen Kammern, dem Kornboden über der Einfahrt und der freistehenden polygonalen Scheune auf (Foto V. Votrubeč, 1892, Regionalmuseum Vysoké Mýto).

Abb. 6: Hrušová, Nr. 9, Bauernhof aus dem Beginn des 19. Jahrhunderts. Einzelne Gebäude kopieren die Unregelmäßigkeiten des Grundstücks. Das zum Teil demolierte Haus hat den Halbgeschosscharakter mit hoher Lichtstube, deren Höhe bei einer späteren Adaptierung mittels des eingefügten Gesimses wenigstens optisch niedriger gemacht wurde. Der ursprüngliche Rauchfang wurde mit einem Zugschornstein ersetzt (alle Fotos J. Švec, 2014, falls nicht anders angegeben).

Abb. 7: Hrušová, Nr. 1, Gastwirtschaftsgebäude, erbaut spätestens am Anfang des 19. Jahrhunderts, von ungeeigneten Eingriffen in den letzten Jahrzehnten betroffen.

Abb. 8: Hrušová, Nr. 30, ursprünglich eine Pfeilerscheune, erbaut nach dem Brande 1847; sie wurde 1864 um eine weitere Tenne verlängert und unter einem Gesims vereinigt.

Abb. 9: Hrušová, Nr. 10, der abgeschlossene Bauernhof, den die Masse des einstockigen Wohnhauses dominiert.

Abb. 10: Hrušová, Nr. 6, Giebelwand der Scheune mit der charakteristischen Plänermauerwerkstruktur mit Belüftungsöffnung.

Abb. 11: Hrušová, Nr. 15, traditionelles Viertelbauernhaus mit dem spä-

ter als Mietwohnung dienenden Ausgedinge, Ansicht vom Dorfplatz zu (Zustand 2010).

Abb. 12: Hrušová, Nr. 28, traufständiges Wohnhaus eines großen Bauernhofes mit der Schultheißenstradition, als Dorfplatzneubau nach dem Brande im J. 1854 erbaut.

Abb. 13: Hrušová, Nr. 25, Neubau des auf die heutige Stelle nach dem Brande 1848 übertragenen Bauernhofes. Das Haus knüpft formal an die klassizistische Formensprache an, aber die handwerkliche Ausführung ist rein provinziell.

Abb. 14: Hrušová, Dorfplatz, Blick nordwärts. Die Fotografie zeigt deutlich das absichtliche Gerademachen der Dorfplatzfluchten, das die in einer Allee angepflanzten Linden unterstreichen (Zustand 2010).

Abb. 15: Hrušová, Nr. 17, ein charakteristischer Bau eines größeren Bauerngebäudes aus der Mitte des 18. Jahrhunderts mit dem giebelständigen einstockigen Haus mit klassizistischem Formenapparat (Zustand 2010).

Abb. 16: Hrušová, Nr. 40, Eingangsseite eines Viertelbauerngebäudes, mit der Jahreszahl 1844 am Giebel datiert. Eine weitere Adaptierung erfolgte 1932.

Abb. 17: Hrušová, Nr. 34, klassische Gestalt eines späteren Häuslergebäudes mit kleinem abgeschlossenem Hof und kleiner Scheune, die auch als Schuppen dient.

Abb. 18: Hrušová, Nr. 29, großes Kornspeichergebäude, erbaut zwischen den Jahren 1839-1855. Nach dem vernichtenden Brande 1874 wurde das Grundstück parzelliert und der Kornspeicher zu Deputatwohnungen adaptiert.

Abb. 19: Hrušová, Nr. 9, authentisch erhaltenes Ausgedinge, das im dritten Viertel des 19. Jahrhunderts an Stelle des älteren Wirtschaftsgebäudes über selbem Grundriss erbaut wurde.

Abb. 20: Hrušová, Nr. 4, Wohnhaus vom alten Bauernhof, erbaut 1877, das programmatisch die traditionellen konservativen Formen und gemäßigten Proportionen beibehält.

Abb. 21: Hrušová, Nr. 8, im Vordergrund der Neubau aus den 1870er Jahren, deutlich ist der Einfluss des Stadtmilieus. Foto zeigt deutlich das Gerademachen der Dorfplatzflucht aus den Umbauten um die Mitte und in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Abb. 22: Hrušová, Nr. 61, neues Einkehrhaus an der Kaiserstraße.

Abb. 23: Hrušová, Nr. 15, Wölbung der Viehställe aus den 1860er Jahren mit Ziegel-Kappengewölben in den Längs- und Quergurtbogen.

Abb. 24: Hrušová, Nr. 30. Historisierende Fassade mit Rustika und Blindfenstern aus der Adaptierung des Hauses in den 1890er Jahren. Der falsche Sandsteinsockel ist aus den dünnen Platten arrangiert.

Abb. 25: Hrušová, Nr. 15, Ausgedinge mit den Jugendstilformen und dem selbständigen Eingang, Umbau 1914.

Abb. 26: Hrušová, Nr. 10, Bauaufnahme vom Erd- und Obergeschoss (aufgenommen von Z. Vařeková und J. Švec, Zeichnung J. Švec, 2014).

Abb. 27: Hrušová, Nr. 10, Wohnhaus, Ansicht, deutliche vertikale Baunaht zwischen dem ersten und zweiten Trakt.

Abb. 28: Hrušová, Nr. 10, Küche im zweiten Trakt, Blick in der Richtung zum Hausflur. Rechts Eingang in die Lichtstube und die untermauerte Feuerstelle mit der ursprünglichen Öffnung zum Rauchfang, den eine Gewölbekappe bildet. Gegenüber der Flureingang, links von ihm die Ladeöffnung des nachträglich in den Flur eingebauten Brotbackofens moderneren Typs. Ganz links Holztürchen zur Selchkammer (ursprünglich Fruchtdarre) in der Mauerstärke.

Abb. 29: Hrušová, Nr. 10, große Kornkammer im ersten Stock des dritten Teiles des Hauses. Die Decke besteht aus den mit Lehmestrich überdeckten Halbrundhölzern (Zustand 2010).

Abb. 30: Hrušová, Nr. 30, Hauptwohngebäude vom Hof zu aufgenommen, in den ursprünglich alle Fensteröffnungen orientiert waren.

Abb. 31: Hrušová, Nr. 30, Hinterteil des Hauses mit Viehställen und Scheune.

Abb. 32: Hrušová, Nr. 30. Wohnhaus, neue Decken aus den 1890er Jahren bestehen aus flachen Ziegelgewölben mit Spiegeln in Kreuzfeldern aus Stahlprofilen.

Abb. 33: Hrušová, Nr. 30, Wohnhaus des Bauernhofes, nach dem Brande 1847, Plan. Bauaufnahme vom Erd- und Obergeschoss.

Abb. 34: Hrušová, Nr. 8, Wohnhaus und einer der Wirtschaftstrakte.

Abb. 35: Hrušová, Nr. 8, Eingangspforte mit klassizistischem Halbsonnenmotiv.

Abb. 36: Hrušová, Dorfplatz mit Nr. 66 im Vordergrund, historische Ansichtskarte aus dem Anfang des 20. Jahrhunderts.

Abb. 37: Hrušová, Nr. 66, Wohnhaus, heutige Ansicht.

(Übersetzung J. Noll)